

УДК 316.3

ЄВГЕН СУЇМЕНКО,

доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

Стратегічне мислення як імператив часу

Анотація

У статті автор порушує вельми актуальну тему шляхів і способів запобігання планетарній екологічній кризі, котра, на його думку, вже набула характеру принципово нездоланної дилеми: або цілковита відмова від надмірного тиску на навколишнє природне середовище через подальшу експлуатацію його ресурсів і шкідливі викиди — або неминуча загибель життя на Землі. На його думку, цей тиск спричинений кульмінацією товарно-грошових відносин, від яких заради самоврятування людство має рішуче відмовитися, адже постеконізм уже стукає у двері й потребує реанімації навколишніх природних стихій — землі, повітря і води. Суб'єктивною підмогою адекватного розв'язання людськи цієї дилеми є їхнє стратегічне мислення, формування якого вкрай необхідне і термінове.

Ключові слова: стратегічне мислення, далекоглядність, далекодія, інтеграція, системний характер подій, глобальна екологічна криза, апокаліптичний настрій, мікро- і макросередовище, економічний тоталітаризм, постеконізм

“Розширюваний усесвіт” людського життя

У людському суспільстві останніми роками спостерігається явище, котре можна було б назвати *стиранням граней між мікросередовищем і макросередовищем* людського життя. Масштаби життєвого простору більшості людей різко зросли. Інтенсивний процес інтеграції країн і народів, способу

життя і стилю поведінки особистості, етносів і соціальних груп стає дедалі помітнішим, попри збереження багатьох відмінностей і ту “строкату мозаїку культур”, про яку свого часу (1959 року) йшлося на Руайомонському соціологічному конгресі у Франції: “Людство прогресує паралельно розвитку раціональності”, — сказав тоді В.Мюлдворф [Какое будущее..., 1964: с. 289]. Розвиток раціональності дається взнаки не лише в масовому онаучнюванні мізків людей¹, а й у практичних актах їхньої діяльності та поведінки, “що розширюють” межі їхнього існування. У житті людського суспільства віднедавна спостерігається двоякого штибу зближення всіх рівнів соціуму: з одного боку, *емпіричне (реальне)* зближення, з іншого — *інформативне (віртуальне)*. У першому випадку йдеться про *безпосереднє* зближення соціумів, у другому — *опосередковане (знакове)*.

Справді, світ як макросоціум уже зараз стає тісним. Немає такого куточка землі, де б не ступала нога людини. Сьогодні земну кулю можна облетіти за добу. Я можу поснідати в Москві чи в Києві, а повечеряти в одному з ресторанив Філадельфії. За лічені дні я можу опинитися в якомусь готелі Нью-Йорка, а потім у джунглях Борнео чи на узбережжя Австралії, на концерті європейської кінозірки і на невідомих стежках Кенії, спілкуючись при цьому за допомогою мобілки зі своєю коханою або з міністерським чиновником. Те, що раніше сприймалося як *тривале* або *широке*, сьогодні втратило ці свої параметри й розміри. Емпірично цілий світ як об’ємне макросередовище став для мене емпірично доступним. Звісно, доступний він поки що не для всіх. Та якщо для цієї доступності *створено фізичні умови*, то рано чи пізно ними скористаються всі мешканці планети.

Друга іпостась доступності — інформаційна (знакова, знаково-символічна). За своїм домашнім столом я можу дізнатися, що відбувається у світі. Варто скористатися купою газет і часописів або, краще, комп’ютером чи пультом багатоканального телевізора — і весь світ з його турботами та драмами переді мною наче на долоні. Як щось давнє і дике пригадуються образи представників минулого, приміром Феклуша із драми М.Островського “Гроза”, яка нічого не знала про світ і з захватом розповідала про далекі країни, “де всі люди із собачими головами”. Географічний реалізм сьогодні святкує свою нудну перемогу: “Ви наче там побували!” Отже, якщо раніше людина була прив’язана до певного соціуму і лише частково вторгалася у своє безпосереднє довкілля, то в сучасному суспільстві вона вийшла за *вузькі* емпіричні обрії свого існування і вступила в *епоху планетарної досяжності світу*.

У чому програє сучасне людство

Здавалося би, слід радіти науково-технічному прогресу, що дав змогу людству до невпізнанності змінити природний світ довкола, далеко, здавалося би, відсунути його межі і створити синтетичне середовище свого існування. Але, можливо, час підрахувати всі програші, що виявилися тіньовим

¹ Саме цей аспект розвивав у своїй доповіді на конгресі 1959 року Б.Мюлдворф, назвавши її “Людський мозок — орган раціонального мислення”.

боком цього процесу? Одначе спинімося на головному. Ідеться, по-перше, про сукупну нерозумність окремих цілеспрямованих і, нібито, розумних дій людей, по-друге, про пришвидшення змін, що відбуваються в людському житті, що притлумлює його естетичне сприйняття, по-третє, про зростання їх масштабності й, по-четверте, про неочікуваність (непередбачуваність) багатьох із цих змін. Ми живемо у світі однобічних — товарно-грошових — відносин, і все наше свідоме життя скособочене в їхній бік. Хоч би що ми робили, хоч би куди спрямовували свої зусилля, найчастіше перед нами постає питання: “А скільки це коштуватиме?” Історичний парадокс цієї ситуації полягає в тому, що капіталістичне суспільство, котре доволі успішно бореться із “тоталітаризмом” соціалістичної системи, здавалося б, справедливо називаючи її “одновимірною”, практично саме є таким. І ця гомогенність капіталізму, що, на кожному новому етапі його розвитку дедалі більше вочевиднюється, полягає саме у грошовому характері обігу найрізноманітніших продуктів людської праці з єдиним на всі випадки життя еквівалентом — грошима, ненаситність споживання яких лишень розпалює жадібність їхніх споживачів. І якщо радянський “тоталітаризм” мав переважно політичний (ідеологічний) характер і був короткочасним спалахом в історичному процесі, то капіталізм від початку хворіє на економічний “тоталітаризм”, руйнівний стосовно природи і куди небезпечніший для долі людства.

Однобічність нашого мислення, продиктована економічними (а точніше, фінансовими) відносинами, часто-густо відвертає нас від розв’язання невідкладних питань: яким став наш світ, яке майбутнє очікує на всіх нас за 10, 15 чи 20 років? Щоправда, екологи б’ють на сполох із приводу катастрофи, яка очікує на людство в найближчі роки, але їх ніхто не слухає. Копирсаючись кожен у своїй ніші, що стала його “всесвітом”, він далекий від майбутнього світу з тієї елементарної причини, що це — “не його турбота”, не його “прямий обов’язок”. Людей уже не лякають такі факти, як оприлюднені на міжнародному рівні у 1992 році на Всесвітній конференції в Ріо-де-Жанейро, коли вчені (економісти, соціологи, екологи) в присутності урядових осіб серед делегатів форуму наполегливо застерігали із приводу екологічних загроз планеті. Повз земні турботи людей майже двадцять років по тому пройшла Всесвітня конференція в Бангкоку (також за участі членів урядів багатьох держав світу), на якій учені рішуче заявили: якщо не припиниться великомасштабне втручання в природу Землі, то за 30 років наша планета перетвориться на пустелю¹.

От стислий перелік тих проблем, що стали повсюдними й дедалі гострішими для жителів планети: брак питної води; забруднення відходами ґрунтів; проблема пластикових пакетів і сміття; забруднення і потепління повітряних мас; різкі перепади в атмосферному тиску і температурі повітря; стоншення озонового шару, що вможливорює проникнення радіації на землю; почастищення стихійних лих (землетруси, цунамі, смерчі, сільові потоки, зсуви і повені; зливові дощі та шквальний вітер і т.д., і т.ін.). До цього

¹ Як тут не пригадати пророцтво К.Маркса: “Культура, якщо вона розвивається стихійно, а не спрямовується свідомістю <...>, залишає після себе пустелю” (цит. за: [Маркс, 1967: с. 45]).

можна додати лиха “внутрішньої” або соціальної екології: отруєна отрутохімікатами їжа, здатна тривалий час зберігати свої смакові властивості, але не здатна забезпечувати нормального харчування; почастищення авто- і авіакатастроф; витік отруйних речовин; вибухи атомних реакторів. Те, що траплялося і раніше, набуло нових і загрозливих масштабів. От деякі з висловлювань із цього приводу провідних учених, а також спеціалістів-медиків, біологів, екологів, фізиків, аргументи яких відсилають нас до нашої дійсності:

Н.Н.Моїсеев, чий науковий авторитет не потребує доказів, схильний вважати, що порушення квазірівноваги біосфери, що тривала не одне тисячоліття, зумовлене зростанням могутності людини, “здатне призвести до переходу біосфери, як і будь-якої іншої нелінійної системи, до нового стану, в якому людині може забракнути місця...” [Моїсеев, 1992: с. 179].

Не менш відомі вчені **І.Пригожин** та **І.Стенгерс** заявили про те, що ми впритул наблизилися до переоцінки світу, “тому, що наш світ, мабуть, назавжди втратив гарантії стабільних, неспростованих законів. Ми живемо в небезпечному й невизначеному світі...” [Пригожин, 2000: с. 276].

А от свідчення і висловлювання з цього приводу наших вітчизняних фахівців: “Необхідно зараз обговорити роль нового медичного напрямку — клінічної екології — у профілактиці непомітних, повільних, розтягнутих у часі, генетичних катастроф <...> У місті Дніпродзержинську в даний час фіксують близько 70 локальних поховань радіоактивних відходів. Крім того, в межах міста і його околицях існують 9 сховищ радіоактивних відходів загальною масою 43 млн тонн. Максимальна потужність дози гамма-випромінювання на поверхні хвістосховищ коливається від 500 мкр/год. до 4700 мкр/год. Загальна активність радіоактивних відходів становить від 3600 Кю до 28500 Кю, що зіставно з обсягом й активністю радіоактивних відходів, що утворилися в результаті Чорнобильської аварії <...>. У структурі смертності серцево-судинна патологія та злоякісні процеси посідають провідне місце (відповідно 67,4% і 22,6%). Показник онкозахворювань у містах перевищує обласний (по Дніпропетровській обл. — Є.С.) рівень на 9%. Значно вищим за обласний є рівень ендокринної патології. Високий рівень психічних страждань, висока дитяча смертність і захворюваність жіночого населення, означилося почастищення народжень дітей з уродженими вродливостями <...>. Є всі підстави вважати, що демографічна ситуація в м. Дніпродзержинську відображає пошкодження генофонду населення...” [Проходченко, 2003: с. 59].

“Місто Кривий Ріг із населенням понад 800 тис. осіб належить до числа міст із кризовою екологічною ситуацією. У 1997 році було зазначено, що промисловий комплекс Кривбасу визнано одним із найголовніших забруднювачів повітря басейну як по Дніпропетровській області, так і по Україні <...>. У населення великих міст фіксується група захворювань урбаністичного походження, зокрема ожиріння, алергія, отруєння, зниження рівня загального імунітету. Порівняно з первісною людиною в організмі сучасної людини майже у 70 разів збільшився вміст кадмію, у 17 разів — свинцю, у 19 разів — ртуті, у 40 разів — заліза” [Андрианов, 2003: с. 171].

“...Визначено еколого-токсикологічний стан Дніпровського водоймища за показниками якості води, зафіксовано зростання рівня забруднення, евтрофування водойм, зменшення їхнього видового розмаїття та біопродуктивності <...>. Уперше визначено рівні наявності природних і штучних радіонуклідів в абіотичних і біотичних компонентах води...” [Дворецький, 2003: с. 183].

“Проблема твердих побутових відходів (ТПВ) існувала завжди, але тільки в минулому столітті вона набула таких масштабів, що ставить її сьогодні в один шерг з екологічними проблемами глобального масштабу. У сучасній науковій літературі неабияку увагу приділено негативним наслідкам відомих нині методів утилізації ТПВ, зокрема термічному методу переробки відходів. Під час обговорення цієї проблеми увага традиційно зосереджена на небезпеці відхідних газів сміттєспалювальних котлоагрегатів і летючої золи. Однак шлаки сміттєспалювальних заводів є не менш небезпечними відходами. На 1 тонну спалюваних ТПВ утворюється 270–330 кг шлаків. Незважаючи на те, що шлаки утворюються за достатньо високих температур, вони є високотоксичними відходами...” [Горова, 2003: с. 184].

“Відомо, що для людини, яка перебуває в постійному полі електромагнітного випромінювання, безпечна інтенсивність (що не викликає в людському організмі значних біофізичних ефектів) становить приблизно 0,1 Вт/м². У зонах з інтенсивністю випромінювання 100 Вт/м² і більше перебування людини заборонене нормами ВООЗ (Всесвітньою організацією охорони здоров'я)... Людський організм тисячоліттями адаптувався до природного електромагнітного фону. Проте у другій половині ХХ століття й особливо у два останні десятиліття людство породило силу-силенну джерел електромагнітних індукцій...” [Кива, 2003, с. 191].

Завершальною цитатою, що ніби підсумовує перелік тривожних для людства симптомів, можуть бути такі слова академіка МАНЕБ В.Б.Белікова: “Людство зіткнулося з проблемою тотального техногенного забруднення. В Україні, Росії, Білорусі ця проблема близька до екологічної катастрофи, оскільки є реальна небезпека одночасного впливу на організм радіонуклідів, важких металів, пестицидів, пилу, діоксидів, поверхнево-активних речовин і нових форм мікробів і грибків. У внутрішнє середовище людини потрапляє близько 700 000 ксенобіотиків із їжею, повітрям і водою. Кожен четвертий страждає на алергію або аутоімунні захворювання <...>. Сімнадцятий Пироговський з'їзд лікарів заявив про катастрофічне погіршення здоров'я населення — пряму загрозу генофонду <...>. Для багатьох їжа є основним середовищем, що розподіляє надходження токсичних речовин. Так, із продуктами харчування і водою надходить до 96% пестицидів і важких металів, 94% радіонуклідів, 70% нітратів тощо <...> Адаптивні механізми людини не витримують. Із цим пов'язані близько 30% усіх захворювань, понад половину випадків смерті, до 60% — неправильного розвитку дітей, до 50% — зростання хронічних захворювань. За даними Інституту харчування 55% дорослого населення мають надмірну масу тіла. Водночас 70% населення відчувають білково-вітамінне голодування, до 40% — дефіцит мінеральних речовин, що значно знижує активність імунної системи <...>. В який світоглядний сон треба зануритися, аби підтримку рівня здо-

ров'я фіксувати за залишковим принципом, коли саме існування Людини поставлене під загрозу! XXI століття ВООЗ назвала століттям екологічних хвороб. Не дивно, якщо уявити, що більш як половина населення зазнає дії шкідливих речовин, що у 5–7 разів перевищують ГПК (гранично припустиму концентрацію) [Беликов, 2003: с. 275–276].

І останнє, що вписується в контекст наведених вище цитат і по-своєму узагальнює викладене: за даними нашого Інституту, у 2010 році 46,5% жителів України скаржилися на те, що їм “бракує здоров'я”, оцінювали своє здоров'я як “погане” і “дуже погане” 21,6% опитаних. І хоча порівняно із 2004 роком стан здоров'я населення, за його самооцінками, дещо поліпшився, але не на багато — на 25% [Українське суспільство, 2010: с. 538, 550].

Якщо раніше предметом наших турбот були несуттєві, малого чи середнього масштабу зміни, то тепер людство має справу зі змінами таких величезних масштабів, що помилки чи марнування часу в ліквідації їх загрожують загибеллю всього людського роду. Головне наше лихо полягає в тому, що зміни на планеті відбуваються значно швидше, ніж ми встигаємо їх осмислити. Змінився світ, але, на превеликий жаль, не змінилося ставлення до нього, не змінився рівень повсякденної свідомості людей. Вона залишилася колишньою, а саме в ній помітно домінують:

- несвідоме ігнорування негативних побічних або супутніх ефектів (дурість);
- свідоме ігнорування негативних побічних ефектів (цинізм);
- непередбачені негативні наслідки командної широкомасштабної діяльності (некомпетентність);
- легковажне експериментування (авантюризм).

Несвідоме ігнорування негативних побічних ефектів найчастіше продиктоване людською дурістю, що сягає корінням біологічної формули “стимул–реакція”. Головну роль тут відіграє установка на безпосередньо очікуваний ефект, що ігнорує всі супутні зв'язки і відносини. Людина при цьому абсолютно про них не думає, не бере їх до уваги і нерідко потім дивується: що ж таке — мало бути добре, а вийшло погано? Саме такого штибу людська дурість, ігнорування негативних побічних ефектів виявила себе у практиці надмірного використання гербіцидів і пестицидів 1960-ми роками, коли, вбиваючи шкідливих комах і бур'яни, ця практика призвела на ділі до масового знищення корисних об'єктів, до винищування птахів і комах і, врешті-решт, до захворювань людей. Знищення горобців, які, мовляв, поїдають зерно, у цей самий період у Китаї обернулося активізацією тих шкідливих комах, яких доти знищували горобці, — і в результаті китайське суспільство від “масової кампанії боротьби” нічого не виграло. Прикладом нерозважливості можна вважати також масове знищення у 50–60-ті роки минулого століття бакланів у дельті Дунаю, які, мовляв, поїдали забагато риби. Потім з'ясувалося, що вони винищували переважно хвору рибу, котра після знищення бакланів почала активно заражати здорову, — і результат виявився сумним.

Можна навести чимало інших прикладів, не пов'язаних із розв'язанням самих лише екологічних проблем. Свого часу у зв'язку зі спору-

дженням Красноярського алюмінієвого заводу за комсомольськими путівками до Красноярська вирушили сотні молодих сімей. Згодом, утім, уявилось, що новий завод-гігант потребував в основному чоловічої робочої сили, й жінки залишилися без роботи, бо працевлаштування їх не було передбачене. Це спричинило проблеми в молодих сім'ях і вплив їх із Сибіру. Спрацювало в цьому разі невігластво чиновників, які не передбачили працевлаштування жінок. Аналогічні випадки траплялися і в інших районах радянських новобудов. Спадає на думку українська байка з приводу того, як господар, радіючи результатам своєї праці, змайстрував велетенський кошик у своїй хаті, але сусід здивувався й запитує: "Так то воно так, та з хати як?"

Свідоме ігнорування негативних побічних ефектів (цинізм). На відміну від попереднього повсякденного мислення, коли дурні вирішують важливі соціальні проблеми, такого стибу мислення передбачає чітке усвідомлення негативних побічних ефектів людської діяльності й водночас свідомо їх допускає. Повсюдно це відбувається в тих випадках, коли сформовані ринкові відносини (торгівля) щодо масового випуску тих чи інших товарів стикаються з проблемою тривалого збереження їх, зокрема харчових швидкопсувних продуктів. За умов монополізації торгівлі ними, як це передбачено програмою ЄС, передбачено вельми сумнівні терміни якісного збереження їх. Усе це дає підстави вважати (і не тільки це, а й результати медичних аналізів харчових продуктів), що товар нашпигований різноманітними консервантами й домішками, що роблять його непридатним для вживання, і це, звісно, відомо його виробникам і реалізаторам. Рівноцінні посадовому злочину виготовлення і продаж різноманітних фальсифікатів — медичних препаратів зокрема, виробництво яких заборонене законом, у багатьох випадках має передбачати юридичне покарання. Щоб уникнути останнього, у низці країн (наприклад, у Нідерландах і Бельгії) продаж сумнівних за своїми якостями товарів супроводжується переліком тих шкідливих інгредієнтів, що в них містяться (якщо покупець готовий ризикувати — будь ласка!). Зрештою, до свідомого ігнорування негативних чи супутніх явищ можна віднести й бажання підкріпити свій соціальний статус придбанням дорогої просторої інормарки: байдуже, що вона заражає вихлопними газами атмосферу, куди важніше із шиком проїхатися автострадою. Наостанок слід наголосити, що ці прояви цинізму виникають через надвиробництво різноманітних товарів підприємствами-монополістами. І, до речі, Україна в цьому плані посідає серед європейських держав друге (після Греції) місце.

Непередбачені негативні наслідки командної (широкомасштабної) діяльності (некомпетентність) передусім є продуктом мислення тих державних осіб, які випадково чи за недоречною протекцією опинилися біля керма влади на тих чи тих її рівнях. Некомпетентність влади особливо буяла в Україні за часів М.С.Хрущова у 60-ті роки минулого століття. Із легкістю амбітні верхогляди ухвалювали тоді рішення, що частково узгоджувалися зі сформованою в економіці ситуацією, але здебільшого були далекі від неї. Поділ партійної влади не за територіальним, а за виробничим принципом, заміна

машино-тракторних станцій (МТС) внутрішньоколгоспними (міжколгоспними) ремонтно-тракторними (РТС), посів кукурудзи явно не в сприятливих для неї кліматичних зонах, “друге” за рахунком усупільнення великої рогатої худоби, масова заготівля “гілкових кормів” для корів, гороховий “хліб” та багато іншого — все це було продиктоване некомпетентністю керівників, одні з яких ухвалювали всі ці рішення, а інші покірливо їх виконували.

Не слід, утім, вважати, що некомпетентність — продукт суто соціалістичного походження. Вона властива і ринковому суспільству, в якому часом забувають відому економістам істину щодо грошей як загального еквівалента товарів і бездумно включають верстат з друкування паперових грошей — доларів, євро тощо. Ефект таких “зайвих” паперових грошей усім добре відомий за перманентними фінансовими кризами. Власне, некомпетентність у сучасному ринковому суспільстві має явно ідеологічне забарвлення і виникає із кризи надвиробництва товарів.

Легковажне експериментування (авантюризм) — чи то зумовлене марнославством владних осіб явище, чи то гра фантазії близьких їм людей, залучених владними органами до розроблення проектів великомасштабних експериментів. Ще багато хто пам’ятає ці експерименти, що скомпрометували себе. Автор низки фантастичних творів А.Казанцев публічно виступив свого часу поборником ідеї зрошення південної смуги Сибіру за рахунок річок, що потечуть назад: одним помахом руки він змусив багатководну Лену і Єнісей з Іртишем текти в зворотному напрямку (ясна річ, на карті!). Запобігли цьому легковажному експерименту розумні голови, які порадили письменникові залишити свої маревні ідеї на папері. На жаль, не залишилися на папері ідеї перетворення Кара-Кумів на квітучий сад шляхом прокладання каналу зі сходу на захід — від річища Аму-Дар’ї аж до Каспійського моря. Натхненний цим прокладанням туркменський поет Ата Атаджанов писав:

Аму-Дарья, когда тебя мы зануздаем,
Пески Туркмении цветущим станут краем!

Марно сподівалися! Піски Туркменії не стали квітучим краєм. Водний канал із берегів Аму-Дар’ї пішов у пісок і зник. Понад те: втративши поповнення водою з колись швидкоплинної Аму-Дар’ї, почало висихати Аральське море. Легковажний експеримент дорого коштував туркменському народові...

Авторові можуть закинути: навіщо ворушити минуле, коли всі прорахунки осмислено й засуджено. А через те, що далеко не всі ці помилки нашого мислення належним чином засуджені. Тому, що кумуляція шкідливих змін у світі за рахунок наших “неправильних” дій крок за кроком може призвести до виникнення тієї “критичної маси”, коли вже пізно буде щось вирішувати¹. І як роз’яснення сказаного наведу найсвіжіші приклади.

¹ Так, скажімо, пізно схаменулися американці, які занастали штат Техас, котрий “зненацька” із запашних прерій перетворився на мертву пустелю.

“Мати власний автомобіль!” і будинки-“свічки”

Не таємниця, що автомобілів в Україні різко побільшало. Від 2002 до 2010 року частка власників цих автомобілів зростає із 18,8% до 28,7%¹. Кожен третій громадянин України сьогодні має власний автомобіль. Ясна річ, це далеко не межа. І, звісно ж, лівова частка цих автомобілів зосереджена в Києві. Статистика тут не потрібна: достатньо пригадати хоча б, що було на вулицях столиці років двадцять тому і що відбувається сьогодні, щоб скласти собі уявлення про вельми успішну “автомобілізацію” всієї країни. Здійснюється вона стихійно (вільно!), жодними законами нерегламентованим шляхом купівлі-продажу. Були б тільки гроші у людини! Решта до цієї купівлі-продажу не має стосунку...

Саме тут і починаються суспільні проблеми, зумовлені особистим споживанням автомобільних благ. По-перше, затори на дорогах рано чи пізно змушують міське чиновництво задуматися над тим, де які ділянки доріг розширяти, де будувати розв’язки, віадуки, де встановлювати світлофори, які з вулиць робити з одностороннім рухом, а які — ні. А все це потребує бюджетних коштів. І чималих. По-друге, виникла важко розв’язувана проблема випадкових, нестационарних паркувань (стационарні паркування дуже дорогі — від 3 до 7 грн/год.). Заможні водії, зверхньо нехтуючи автодорожними законами, займають місця на тротуарах, і бідолахам-пішоходам доводиться лавірувати між будинками й автомобілями, щоб якось реалізувати свої пішохідні права. І, зрештою, по-третє, — найголовніше — вихлопи газів продовжують руйнувати атмосферу, вбивати наше здоров’я, підвищувати температуру повітря. Тисячу разів мав рацію телеведучий “Подій” каналу “1+1”, коли сказав, що сучасна Україна перетворилася на справжній тропіки (28.07.2011). І тут дається взнаки ефект “сукупної нерозумності”. Покупець автомобіля на всі умовляння екологів, виходячи із власного розуміння ситуації, махає рукою: “Та хіба щось з атмосферою станеться, якщо мій автомобіль пожиратиме мізерну децицію кисню!” Усе це так, однак подібним чином розмірковують мільйони покупців автомобілів, тож у підсумку виникає небезпечна для них самих “сукупна нерозумність”. Хуторянський нахабний дядько або діляга, який дістався до влади, переймаються лишень ідеєю “Мати власний автомобіль!” і, найімовірніше, не вловлюють зв’язку між таненням снігів в Арктиці, зливами в різних точках нашого континенту і своїм бажанням якомога швидше обзавестися “власним” автомобілем. До того ж у цього дядька є діти й онуки, котрим у недалекому майбутньому доведеться розгрібати наслідки надмірних амбіцій свого пращура.

Розумні європейці давно помітили зв’язок між засиллям автомобілів і змінами в кліматі. Тому вони чинять розумно: в Німеччині, Нідерландах, Данії та Швеції й у низці інших країн почали пересуватися (зокрема молодь, студенти) на роликівих ковзанах чи велосипедах по спеціально відведених

¹ Див.: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К., 2010. — С. 575.

для них ділянках доріг¹. Мер Будапешта зробив по-іншому: він почав їздити на роботу в малолітражному, малогабаритному автомобілі, і, дивлячись на нього, вся чиновницька рать і власники автовок переключилися на подібні “малолітражки”, й у такий спосіб затори на вулицях практично зникли. І лише в таких країнах, як Україна, Іспанія, Греція, спостерігаються ускладнення з пересуванням і паркуванням. Особливі ускладнення з паркуванням виникають на північному узбережжі Середземного моря, але завдяки зусиллям влади зараз вони успішно долаються. Цивілізований Захід плекає надії на те, що сучасні автомобілі будуть замінені електромобілями або принаймні зможуть працювати на заміниках бензину. В усіх випадках, однак, це не врятує атмосферу від смертоносного розігріву...

Критична ситуація виникає в Україні. Ніхто і ніщо, здавалось би, не заховає наших “міщан у дворянстві” до придбання великогабаритних автовок. Понад те, часто доводиться чути бідкання їхніх власників про те, що в години пік виникають тривалі затори на дорогах (які, до речі, можна було б легко подолати, користуючись послугами метро). Тож за що боролися, на те й напорилися. За часів Томаса Мора “вівці з’їли людину”. Сьогодні її “з’їдають” автомобілі. Пихата жага якнайшвидше вийти в люди, безоглядне бажання здобути символ соціальної всемогутності беруть гору над здоровим глуздом. Що очікує на Україну, і зокрема на Київ, через посиловану “автомобілізацію”, залишається незрозумілим.

Тут, очевидно, може здійснитися гомін обурених голосів: так що, автор пропонує відмовитися від великих швидкостей? Від нового життєвого ритму? Зрештою, від науково-технічного прогресу? Ні, автор не пропонує відмовлятися від науково-технічного прогресу, він пропонує його розумно використовувати, з урахуванням усіх подальших наслідків. Він навіть готовий сховатися за спину відомого поета нашої епохи Андрія Вознесенського:

Мир — не хлам для аукциона.
Я — Андрей, а не имярек.
Все прогрессы реакционны,
Если рушится человек.

Інший приклад егоїстичної нерозсудливості — будинки-“свічки”. Один мій добрий знайомий скаржився на ажіотаж будівельних компаній Києва. “Понавтикали цих будинків-свічок — яблуку нема де впасти... Київ — столиця. У ньому сконцентровані всі фінансові вузли, що пов’язують його з банківськими капіталами не тільки інших міст України, а й далекого зарубіжжя. Грошовий капітал любить централізацію — і де, як не в Києві, осідає переважна частина валюти, а з нею — і її провінційні власники-олігархи зі своїм багаточисельним почтом. З огляду на цю обставину будівельні організації столиці активно взяли за будівництво шикарних багатопверхівок, а разом із ділянками землі під них купують і міську владу. Результат виявився сумним: із міста-сада впродовж 5–6 років Київ перетворився

¹ Зовсім недавно на вулицях нашої столиці з’явилися велосипедисти, можливо, наслідуючи Захід (із тією лише різницею, що дорожні чиновники не подбали про створення спецдоріжки для них).

на кам'яні джунглі. Збитки від цих “свічок” вражають: 1) різко скоротилася територія міської флори (дерев, чагарників, газонів); 2) скоротилася площа парків, спортмайданчиків, дитячих майданчиків, алей для прогулянок, місць для відпочинку; 3) збільшилася загазованість повітря, знизився в його складі кисень (за одними даними — на 23,7%, за іншими — на 25%); 4) загострилися на ґрунті “незаконного будівництва” конфліктні відносини між старожилами і міською владою, перманентно виникають сутички між мешканцями сусідніх будинків та будівельниками разом із міськими чиновниками; 5) змінилася конфігурація вулиць і провулків через нагромадження “свічок” у найнесподіваніших місцях; 6) збільшилася скупченість будинків, гаражів, інфраструктурних будівель; 7) унаслідок знесення старих будівель перестали існувати, були зруйновані пам'ятники старовини, місце архітектурного розмаїття заступила монотонна безликість будинків-“свічок”; 8) похитнулося психологічне здоров'я громадян, звідусіль затиснених будинками-свічками; 9) всесилля будівельників-магнатів спричинило (або підсилило) сумніви пересічних киян щодо справедливого характеру нового суспільного ладу.

Це лише деякі — і вельми помітні — приклади людської нерозсудливості — нерозсудливого мислення і нерозсудливої практики.

Далекодіїві стратегії людського мислення

Людина відрізняється від тварини передовсім тим, що її реакція на той чи інший зовнішній подразник може мати відтермінований характер — характер не миттєвої, а призупиненої реакції. Це “призупинення” і є те, що ми називаємо мислення. Зміст мислення уздовж і впоперек зораний психологами і логіками, тому немає сенсу спиняти на ньому увагу. Єдине у цьому випадку, що слід наголосити, — це те, що дія (подразник) і її результат (реакція) мають масу опосередковувальних чинників. І чим більше опосередковувальних чинників потрапляє в аналітичні ряди нашого мислення, тим складнішою є реакція. Саме цю обставину варто наголосити тепер, коли людська практика почала спиратися на чималий ланцюжок опосередковувальних дій за умов посиленої інтеграції світу. Прорахунок (ігнорування чи перебільшення ролі) в оцінюванні якогось одного з чинників спричиняє за умов масової інтеграції низку прорахунків, що сягають глобальних розмірів і незрідка стосуються існування всього людства, у ліпшому разі — долі окремих континентів, країн чи держав.

За сучасних умов для всіх держав світу важливим є довгострокове планування розвитку економіки й соціального життя людей. У цьому аспекті недоцільно огульно відкидати історичний досвід радянського соціалізму, його визнані світом успіхи в економіці, переорієнтування людей на цінності духовного життя і колективізм, оскільки ми цим багато в чому зобов'язані стратегічному стилю мислення трудової більшості.

На перший план безпрецедентного у світі соціалістичного будівництва, попри всі його вади й недоліки, виходить стратегічне мислення його першопрохідників (далекоглядне визнання пріоритету важкої індустрії). Саме стратегічне мислення, на відміну від “приземленої логіки”, підказало людям

необхідність вдосконалення своєї військової техніки, позаяк уже в період 1920–1930 років у багатьох містах Європи нахабно і переможно крокував фашизм. Підсумки Другої світової війни цілком підтвердили ефективність стратегічного мислення, ефективність того “соціоцентризму”, що вможливив поширення стратегічного мислення на умонастрої більшості громадян Союзу. У цьому випадку ми маємо приклад того, як у складних перипетіях історії стратегічне мислення більшості давало суспільству змогу ефективно впоратися з ними.

Повсякденне мислення, що раніше відповідало раціональній поведінці людини та її діяльності, від певного часу вже не підходило для цього — мислення мало відповідати величі й духу часу, стати далекоглядним і далекокодєвим, тобто стати стратегічним мисленням. (Звідси і поетичне гасло В.В.Маяковського: “Нужно вырвать радость у грядущих дней!”) Утім, “вирвати” цю радість можна було лише завдяки стратегічному мисленню — далекоглядності. І така далекоглядність розвивалася в радянських людях доти, доки капіталістичне оточення сприймалося безпосередньо — *в історичному* досвіді громадянської і Великої Вітчизняної війни. Але щойно контакт із цим оточенням набув опосередкованого характеру, стратегічне мислення радянських людей набуло формального і конформного характеру, перетворилося в молодій генерації радянських людей на нудну й нав’язливу абстракцію.

У зв’язку із викладеним виникає питання: що ж таке *стратегічне мислення* і чи здатне воно запанувати у розумах переважної більшості людей світу? Навряд чи стисле і вельми абстрактне судження про нього, згідно з нашими словниками, як про “мистецтво планування управління, ґрунтованого на правильних і далекоглядних прогнозах” або як про “узагальнені, основні установки, важливі для підготовки та здійснення чого-небудь” [Современный словарь, 1994: с. 582–583] здатне дати зрозумілу відповідь на поставлене питання. З моєї точки зору, це такий спосіб мислення, що характеризується цілою низкою особливостей, а саме: (1) *панорамним* баченням усього процесу (усієї системи), в який включений об’єкт нашого інтересу (“далекоглядність”); (2) виокремлення шляхом соціальної інтуїції або наукового аналізу *визначального*, головного елемента цього процесу (“основної ланки”); (3) співвіднесенням цієї “основної ланки” з усіма іншими елементами (ланками) взаємодії, встановленням логіки їхнього зв’язку один з одним і їхньої ролі в його функціонуванні (зумовлювальної, стимулювальної, доповняльної, гальмівної, протиборної); (4) визначенням (передбаченням) термінів дії та перспектив зміни (посилення, послаблення) стану і пріоритетної ролі “основної ланки”. Таким, з точки зору автора, бачаться смисл і зміст поняття стратегічного мислення.

Якщо докопуватися до слабкості цього визначення, то вона, напевно, полягає в тлумаченні поняття “основної ланки”, бо воно, це тлумачення, одразу наражається на ідеологічний чинник — на класовий підхід до вибору системи цінностей. У цьому випадку, коли йдеться про долю всього людства — бути йому чи не бути, слабкість цю можна подолати, оскільки, по-перше, мова йде про долю всього людства незалежно від його класового (соціального) чи державного поділу, і, по-друге, одразу ж виявляється справжній вину-

ватець того, що людська цивілізація зайшла у глухий кут. Розбіжності в цьому випадку можуть мати місце лише між прихильниками концепції неминучої загибелі всього людства і прихильниками концепції його виживання на засадах беззастережних компромісів. Ясна річ, у цьому випадку йдеться про наукову стратегію мислення, що стосується загального, взятого в абстрактній формі процесу розвитку людства. І зараз найстрашніше для нас — це те, що зміни в природі й людському суспільстві відбуваються раніше, ніж ми встигаємо зробити науковий прогноз перебігу подій. Те, що науковий прогноз далеко не завжди встигає за змінами, траплялося й раніше. Але масштаби цих змін давали змогу — спонтанно чи підсвідомо — адаптуватися до них, уживатися з цими змінами. Проте в наш час людство входить (якщо вже не ввійшло) в ту смугу історичного часу, коли запізнювання із прогнозом може стати для нього фатальним.

Глобально-системний характер життєдіяльності сучасного людства збігся з апофеозом капіталізму. Нема і не було на Землі могутнішого суспільного ладу, ніж капіталізм. Але водночас нема і не було на Землі такого суспільного ладу, крім капіталізму, який би становив настільки реальну загрозу існуванню всього людства. П'ять можливих сценаріїв підготувала історія для долі сучасного людства, його майбутнього. *Перший сценарій*: спустошлива ядерна війна з апокаліптичним її фіналом. *Другий сценарій*: тотальна й невідворотна екологічна катастрофа. *Третій сценарій*: безвихідна (непоправна) фінансова криза. *Четвертий сценарій*: угасання людської активності в суспільстві “масового споживання” на засадах суцільної роботизації виробництва (виродження людства — хвороби, ожиріння, генетичний даунізм, безпліддя, імпотенція, гіподинамія тощо). *П'ятий сценарій*: розбудова альтернативного капіталізму суспільства, відродження людства на базі ігрової фізичної активності й духовної творчості (посткапіталізм)¹. Перші чотири сценарії, безумовно, песимістичні, п'ятий — оптимістичний. Але навіть цей п'ятий варіант — острівцець історичного оптимізму — марніє і тьмяніє, коли мова заходить про суб'єктів-носіїв індивідуалістичної ідеології та психології капіталізму загалом і американського зокрема. Прислухаймося і вдумаймося в те, що говорить про цю ідеологію і психологію чудовий знавець їх Елвін Тоффлер: “Американці мислять стислими часовими рамками, тому їм важко уявити собі, що станеться з корпорацією за 10 чи за 20 років”. І далі: “Сьогодні мало хто має почуття належності до чогось більшого і кращого, ніж він сам <...> Роз'єднуючи суспільство, увиразнюючи відмінності, а не подібність, ми допомагаємо людям індивідуалізуватися...”² [Тоффлер, 2004: с. 579, 583]. Іншими словами, середній американець зовсім не володіє і не здатен мати стратегічного мислення, і сумнівними видаватимуться за таких умов будь-які спроби прищепити йому таке мислення.

¹ Сценарії ці, ясна річ, умовні, почасти перетинаються один з одним і створені за принципом домінування в них тих чи інших процесів.

² Додамо від себе: і тим самим віддалятися від конче необхідного зараз стратегічного, всеосяжного мислення. Індивідуалізація як принцип господарської діяльності за доби світової соціальної інтеграції прирікає людство на виродження.

Правомірним є питання: чи не суперечить автор самому собі, коли говорить про далекоглядність американського уряду, що законсервував джерела аляскінської нафти, як і про інші численні аналогічні акції? Ні, не суперечить, адже стратегічне мислення буржуазних політиків здатне існувати лише в тісних рамках товарно-грошового тоталітаризму і не виходить за його межі. Йдучи на поступки спонтанному розвитку природи, капіталізм одразу підриває його. Капіталізм одномоментний, його історичний принцип, його кредо, зрештою, підпорядковане речовій жадібності, тобто є не соціальним, не людським, а однобічним індивідуалізованим мисленням.

Проте загрози з боку природи, котра із доброї матусі знеацька перетворилася на люту мачуху, і з боку суспільства, що стало більш ворожим і жорстоким стосовно людей, які його утворюють, змушує сьогодні кожного з нас думати і шукати причини цих загроз. Але шукають люди ці причини по-різному! Одні вбачають їх у вичерпаності ресурсів нашої планети, інші — у відносинах приватної власності та крайнощах економічного індивідуалізму (неолібералізму), треті — в покаранні божому за гріхи наші тяжкі, четверті — у лютому і противному сусіді, п'яті — узагалі нічого не думають і живуть за принципом “Пий — гуляй, один раз живемо!”.

Якщо уявити собі суб'єкта стратегічного мислення і дії не у вигляді якоїсь усередненої абстрактної істоти, а в типології живих конкретних людей, то картина цієї типології буде приблизно такою:

- перший (найвищий рівень) — це представники державної влади (від центральної до регіональної); науково-гуманітарна інтелігенція, що обслуговує владу; науково-технічна інтелігенція, вчені;
- другий (високий рівень — працівники ЗМІ, журналісти, програмісти (включно з “хакерами”); юристи; економісти; викладачі середніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів; технічна інтелігенція, що безпосередньо працює у сфері матеріального виробництва;
- третій (середній рівень) — дрібні клерки (службовці без вищої освіти); торговці; поліціанти; солдати із повною середньою освітою; працівники сфери обслуговування із середньою або середньою професійною освітою; кваліфіковані робітники;
- четвертий (низький рівень) — підсобні робітники; робітники-аграрії; дрібні клерки без повної середньої освіти; солдати без повної середньої освіти;
- п'ятий (найнижчий рівень) — ізгої (“бомжі”); хронічні алкоголіки і наркомани; люди з девіантною поведінкою; злочинці.

Типологія ця небезгрішна — межі кожного із рівнів размиті й умовні, але сама по собі ця градація застосовно до стратегічного мислення заслуговує на увагу. Здавалося б, чим вище соціально-груповий, соціально-професійний рівень людини, тим більшою мірою вона схильна до стратегічного осмислення всього, що відбувається, тим паче здатна розібратися в різноманітних колізіях тих чи інших процесів. Але така позиція щодо здібностей до стратегічного мислення потребує, щонайменше, двох поправок. Перша полягає в тому, що не лише інтелект і знання можуть озброїти людину здатністю до стратегічного мислення. Велику роль тут відіграє ідеологічний чинник, задана соціальним станом людини система її цінностей, що має важливе зна-

чення у виборі напряму її мислення (навіть якщо цей вибір має інтуїтивний характер). Друга поправка полягає в тому, що велику роль в осмисленні тієї чи іншої ситуації відіграють особливості, властивості, стан самого об'єкта осмислення. Ця поправка вимагає від людини всебічного знання об'єкта в його численних зв'язках з іншими об'єктами та їхніми елементами. Суть стратегічних підходів до розв'язання завдань залежно від ідеології та здібностей людей, а також від самого стану проблемного об'єкта така:

- завбачливі дії (превентивні заходи);
- обхідні маневри (лавірування);
- модифікація протидіючих сил;
- ослаблення протидіючих сил;
- усунення (знищення) протидіючих сил;
- попереднє зіткнення (випробування сил, ризик);
- співіснування (рівновага сил).

Серед цих стратегічних підходів (до речі, деякі з них ззовні нагадують тактичні) особливе місце належить першому — превентивним заходам. У цьому підході зосереджена вся винахідливість і мудрість у розв'язанні проблем. І не випадково на одній із перших виставок американської техніки в Донецьку (1979) біля входу у виставковий павільйон красувався напис: “Вчіться розв'язувати проблему до її виникнення”. Превентивні заходи спостерігалися в політиці СРСР (курс на важку машинну індустрію), в економічній політиці США, згідно з якою було законсервовано видобуток аляскінської нафти до того часу, доки будуть викачані всі запаси “чорного золота” із надр арабських країн. Завбачливість людей часто трапляється і на повсякденному рівні життя: тямущий селянин, навіть коли голод загрожує йому чи його сім'ї, ніколи не буде проїдати зерно, призначене для посіву, так само, як дбайливий перекупник товару не візьметься одразу продавати його в умовах підвищення цін, не обрахувавши граничного подорожчання свого товару.

Що стосується інших стратегічних підходів до розв'язання проблем, то, по-перше, чимало з них у життєвій практиці людей мірою зниження їхніх професійно-інтелектуальних статусів зустрічаються дедалі рідше або втрачають своє значення і, по-друге, мірою цього зниження обмежуються, як правило, другим, третім і шостим підходами (лавіруванням; модифікацією протидіючих сил; випробуванням сил, ризиком). Такою є, згодом, узагальнена картина здатності до стратегічного мислення людей сучасного світу.

Особливості свідомості українських громадян

Творча манера відомого американського письменника Едгара По полягала передусім у тому, що, вигадуючи несподівані та страшні сюжети з життя своїх героїв, ставлячи їх у, здавалося б, безвихідь, він знаходив раціональні способи порятунку і перемоги над волею випадку чи над сильнішим противником. Його оповідання “Криниця і маятник”, “Падіння в Мальстром”, “Історія з повітряною кулею”, “Заживо поховані”, як і багато інших

творів, відтворюють особливість (багато в чому експортовану) американізму, квінтесенція якого полягає у відомих словах: “З будь-якої ситуації можна знайти вихід”.

Цитую ці слова тому, що саме вони є одним із варіантів відповіді на запитання, яке ставили опитуваним громадянам України 2010 року (див. табл. 1)¹.

Таблиця 1

З яким із подальших суджень Ви найімовірніше можете погодитися?

Варіанти відповіді	%
Людина — хазяїн своєї долі	23,4
Усе в житті залежить від обставин	22,2
Усе в руках Божих	31,7
З будь-якої ситуації можна знайти вихід	21,7
Не відповіли	0,9

Із відповідей на поставлені в анкеті запитання можна зробити висновок: громадяни України вочевидь не “дотягують” до життєвої стратегії корінних американців (самодостатності). У позиціях українських громадян ще домінує сподівання на Бога і невідомі зовнішні обставини (у сумі ті, хто визнає їхню першорядну роль, становлять 53,9%, що перевершує загальну частку тих, хто визнає першорядну роль людської активності, що в сумі становить 45,1%). Разом із тим не можна не помітити незначного розриву між цими групами (8,8%), що говорить про певну збалансованість людської активності та сподівання на диктат зовнішніх обставин і наближає стратегію українських громадян до іншої життєвої максими: “Бога зивай, а руки прикладай!”

На відміну від громадян США, громадяни України фактично заперечують абсолют людського чинника (“суб’єктивної реальності”) у розв’язанні своїх життєвих проблем і визнають залежність історичних доль людей від зовнішніх умов життя (аналогічно до того, як медики і біологи дійшли висновку про необхідність урахування в життєвому процесі єдності організму і середовища його існування). Результати опитування наших громадян свідчать про фактичний паритет у їхніх життєвих позиціях внутрішніх, тобто суб’єктивних (23,4%) і зовнішніх, об’єктивних (22,2%) чинників.

Отже, які конкретні чинники відіграють вирішальну роль у життєвих орієнтаціях і стратегії мислення українських громадян? На це запитання було отримано такі відповіді, розподіл яких подано в таблиці 2.

У таблиці 2 заслуговують на увагу три чинники впливу — власний досвід респондента; думки та досвід друзів і родичів; засоби масової інформації (преса, радіо, телебачення). Із великим відривом від інших верхню позицію посідає власний досвід респондентів (77,1%), що свідчить про його

¹ Тут і далі наводяться дані всеукраїнського соціологічного моніторингу, викладені у збірці “Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг”. — К., 2010.

провідну роль у життєвих орієнтаціях українського народу. Понад половину тих, хто відповів (55,0%), схилиються до того, що важливим чинником в їхніх орієнтаціях і прийнятті рішень є авторитет близьких у неформальному середовищі людей (думки та досвід друзів, родичів). За смислом до цієї відповіді тяжіє й інша — “Приклади відомих людей” (11,1%), що в загальній сумі зовнішніх персональних (комфортних) чинників дає 66,1%. І зрештою, такий чинник, як мас-медіа (25,4%), котрий помітно вирізняється на тлі інших, явно маловпливових чинників.

Таблиця 2

Що найбільшою мірою допомагає Вам орієнтуватися в житті, розуміти перебіг подій, приймати правильні рішення?

Чинники	%
Думки та досвід друзів і родичів	55,0
Власний досвід	77,1
Приклади відомих людей	11,1
Преса, радіо, телебачення	25,4
Спілкування через Інтернет	6,1
Наукові знання	9,3
Правові знання	9,3
Твори літератури і мистецтва	6,7
Пророцтва екстрасенсів та астрологів	1,2
Прилученість до релігії	10,4
Щось інше	0,6
Важко відповісти	6,9

Викликає роздуми нібито невідповідність першої позиції в таблиці 1 — “Усе в руках Божих” — і першого в таблиці 2 варіанта відповіді, близького за смислом до “Власного досвіду”. Але річ у тім, що “власний досвід” може включати також усвідомлену необхідність підпорядкування невідомим зовнішнім обставинам. З цієї причини не можна ставити знак рівності між “власним досвідом” і “самодостатністю” індивіда, коли мова заходить про чинники впливу на його світогляд. Виходячи з логіки відповідей на запитання обох таблиць, буде слушним визнати, що “власний досвід” громадян України — це найімовірніше опанування чужого досвіду, згода з ним як домінантним у преференціях більшості, тобто за своєю сутністю ця відповідь має конформний характер. При цьому лишень 9,3% вважають своєю дороговказною зіркою наукові знання. Характерно, що вагомість впливу наукових знань на стратегічне мислення українських громадян майже збігається з авторитетом релігії (відповідно 9,9% і 10,4%). Такий паритет протилежних станів суспільної свідомості може свідчити про неусталеність у більшості наших людей як наукових знань, так і релігійних вірувань. Проте в усіх випадках в умонастроях наших співвітчизників переважає недовірливо-скептичне ставлення до пророцтв екстрасенсів та астрологів (лишень 1,2% вірять їм), а простіше кажучи — явно переважає невіра в ці пророцтва.

Хитке балансування між вирішальною роллю невідомих зовнішніх чинників (“Усе в руках Божих”) і особистісною самодостатністю порушується відповідями на запитання про визначення свого місця в навколишньому світі. Навколишній світ, на думку українських громадян, є “місцем мого існування” (55,1%) і “полем дії моєї активності” (19,3%), а також “предметом для роздумів” (11,8%). Активність, як ми бачимо, тут значно поступається існуванню (хоча останнє поняття, деякою мірою, включає і підприємницьку або трудову активність). Смысл свого існування опитані вбачають насамперед у продовженні свого роду (69,3%), а також у матеріальному добробуті (53,0%), що, мабуть, відповідає менталітету українців.

Як же респонденти оцінюють свої перспективи на майбутнє? Серед усіх почуттів та очікувань більшість висловилося на користь надії й оптимізму (відповідно 58,8% і 28,3% на тлі інших менш значимих, у тому числі негативних, оцінок). Утім, і надію, і оптимізм за ретельного їх розгляду можна визнати психологічним захистом від безвиході. Відповідаючи на запитання “Як би Ви могли схарактеризувати Ваше нинішнє життя?” 82,2% схарактеризували його негативно; серед них 33,2% відповіли, що вони “радше не живуть, а виживають”, а 42,7% ностальгують за радянською добою (згідно з даними 2010). Найбільший страх за свою долю в людей викликають “зростання цін” (84,2%), “безробіття” (80,1%), “невиплати зарплат і пенсій”. На тлі поступового зростання впевненості у власному майбутньому поки спостерігається переважання непевності в ньому (63,8% непевнених у власному майбутньому проти 11,8% упевнених у ньому в 2010 році, тоді як у 2002 році це співвідношення становило 72,2% проти 6,7%). Серед багатьох причин, що змушують громадян України переїжджати зі свого населеного пункту в інший, на другому місці після неможливості влаштуватися на належну роботу стоять несприятливі екологічні умови (16,7%). Усі перелічені вище негативні явища нашої дійсності, ясна річ, позначаються на психіці українських громадян. Розгубленість, пригніченість (45,7%), нерозуміння того, що відбувається (73,4%), руйнування звичного для старших поколінь способу життя (83,8%) і, врешті-решт, невіра людей у можливість поліпшення свого життя (80,6%) явно не узгоджуються з визнанням свого оптимізму і надіями на краще, про що йшлося вище.

Отримана у такий спосіб картина формування в населення України “далекоглядності” щодо соціальних процесів свідчить про її складність і неоднозначність, що виявляються: а) у невираженості апокаліптичних настроїв; б) у визнанні можливості (у довгостроковій перспективі) розв’язання нагальних соціальних проблем сучасності й неможливості розв’язання їх зараз; в) у поступовому зростанні (із року в рік) позитивних оцінок свого ставлення до сучасного українського суспільства на тлі повільного зменшення домінування негативних оцінок; г) у відносній рівновазі впливу власної активності та зовнішніх чинників на долі українських громадян; д) у відстороненості від розв’язання актуальних проблем сучасності на тлі розуміння їхньої суті.

Такою, можна сказати, є картина умонастроїв громадян України в сучасний період.

Як же сформувати стратегічне мислення

Не буде великим одкровенням заявити: лише певне соціальне середовище формує той чи інший спосіб мислення і передусім стратегічно-аналітичне мислення. Соціоцентризм — предмет уїдливих глузувань з боку сучасних неоліберальних ідеологів — не настільки вже поганий, як вони намагаються його подавати. Поганим він виявлявся тоді, коли набував спотворених форм, коли брутално нав'язувався людям партійними верхами за часів Радянського Союзу. У принципі ж він потрібен зараз як ніколи, адже колективізм і соборність сприяють конче необхідному в даний час стратегічному мисленню на відміну від індивідуалізованого суспільства, позитив якого, за словами Ульриха Бека, “легко губиться в джунглях власного Я”, і “проступає оголене, перелякане, агресивне “ego”, яке шукає кохання і допомоги” (цит. за: [Бауман, 2005: с. 63]). Так, за доби авантюризму золотошукачів і початкового фермерства внаслідок особливостей людського чинника у США час працював на формування інтелекту, але згодом інтелект виявився служником вигоди й користі, набув розрахунково-грошового характеру, тож очікувати від нього далекодієвої стратегії можна було хіба що в односторонній його неправомірності — в економічному прагматизмі. Якщо він породив стратегію далекоглядності, то у формі розрахунку, “дальнього прицілу” на зиск, про що свідчать зараз ті самі поклади аляскінської нафти. Натомість він програв, і програв принципово, в екологічному (людському) плані, про що свідчать сучасний Техас і почастішання цунамі.

Залишається сподіватися на той постеконізм, коли людство, втамувавши матеріальну ненаситність, зверне свій погляд на інші, нематеріальні цінності, зосередить свої зусилля на реанімації природи й піднесеної духовності, розумною мірою переймаючись своїм матеріальним побутовлаштуванням. Але все це стане можливим лише тоді, коли економічний егоїзм поступиться місцем колективістським відносинам — соціальному підґрунтя стратегічного мислення громадян. Іншого не дано: або колегіальна далекоглядність (стратегічне мислення), або вузько спрямований економічний індивідуалізм, що веде людство до загибелі.

У чому ж полягають детермінанти цього стратегічного мислення?

По-перше, в нетоварному характері виробництва, коли продукти вироблятимуть не для збільшення грошових доходів, а для задоволення в розумній мірі матеріальних і духовних потреб; коли виробництво стане виробництвом продуктів, придатних до вжитку, а не псевдопродуктів у гарній упаковці; коли товари будуть випускатися в розумній мірі виходячи із собівартості їх виробництва; коли це виробництво перестане бути надбанням монополій і коли, зрештою, природа відпочине від великомасштабного втручання людини в її процеси і від нудної одноманітності польових монокультур. Відтворення самих себе одночасно з відтворенням здорового середовища свого існування — саме ця обставина вимагає від людей стратегічного мислення.

По-друге, однією із детермінант стратегічного мислення стане властивий постеконічному суспільству пріоритет колективістських начал, пріоритет колегіальності. Навіть якщо стратегічне мислення за цих умов з'я-

вється тільки в середовищі соціально-політичної еліти з високим рівнем інтелекту, колективізм з його вибірковою схильністю до конформності дасть зелену вулицю імперативам належного стратегічного мислення. У цьому виявиться — здатна буде виявитися — перевага колективістських відносин перед точковим егоїзмом індивідуалів.

По-третє, за нових постеконіомічних умов виробництво розвиватиметься в регенеративному напрямі — у напрямі пришвидшеного відновлення прийняттого для людства екологічного середовища його існування, що саме по собі має орієнтувати людей на стратегічний спосіб мислення, відмову від очманілого індивідуально-групового бізнесу.

У всіх випадках посткапіталістичне суспільство здатне створити умови для становлення стратегічного мислення громадян, що зовсім не заперечує орієнтації на цей стиль мислення за умов капіталізму. Уважно прочитавши навчальні посібники з екології для школярів (Л.П.Царик, П.Л.Царик, І.М.Вітенко. Екологія. Профільний рівень. Підручник для 10 класу навчальних закладів. — К.: Генеза, 2010; Л.П.Царик, П.Л.Царик, І. М.Вітенко. Екологія. Рівень стандарту. Академічний рівень. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. — К.: Генеза, 2011), а також посібники з екології для студентів (Г.О.Білявський, Р.С.Фурдуй, І. Ю.Костіков. Основи екології. — К.: Либідь, 2005; Екологія. Підручник. — К.: КНЕУ, 2006), автор, крім традиційних відбудовних або деструктивних заходів, не знайшов у них відповідних життєвим вимогам пропозицій з поліпшення екологічної ситуації як в Україні, так і загалом на земній кулі. За чудового знання історії та нинішніх практик управління екологічним чинником у цих навчальних посібниках не виявилось головного — аналізу або принаймні посилання на найголовнішу соціально-економічну причину глобальної екологічної кризи та її усунення. Ніде жодного разу в цих підручниках не пролунало поняття суспільно-економічного ладу: воно загубилося в нетрях “індустріалізму” і “постіндустріалізму” як етапів розвитку продуктивних сил людства. Жодного разу не промайнуло в цих підручниках таке поняття, як капіталізм (від якого, до речі, не шарахаються такі знані сучасні західні вчені, як П.Бергер, Ф.Бродель, Р.Арон, Ч.Хенді, І.Валлерстайн, Л.Туроу, З.Бауман, У.Бек і багато інших). Куди безпечніше пасти задніх у “індустріалістів” і “постіндустріалістів”, чим і займаються автори наших шкільних та інститутських підручників. І звертаються вони, звісно, до громадянського сумління “шановних старшокласників”: “Екологічна освіта і виховання, що є невіддільними складовими екологічної культури, мають стати своєрідним запобіжником для кожної людини і взагалі для людства від екологічних викликів, загроз і небезпек... Поведінка екологічно освіченої людини вирізняється відповідальним, турботливим, невиснажливим ставленням до природи як невіддільної складової сфери нашого існування” [Царик, 2010: с. 3–4]. Ця думка пролунала й у виданому рік по тому навчальному посібнику для одинадцятих класів: “Подолати глобальну екологічну кризу можна, лише змінивши суспільну психологію, виховавши нове ціннісне ставлення до природи, сформувавши світоглядну свідомість людини. Тому на сучасному етапі дуже важливу роль почала відігравати екологічна підготовка. Екологічні знання, навички, переконання потрібні кожному для мотивації своєї по-

ведінки в природі, виховання почуття власної відповідальності за стан навколишнього середовища, усвідомлення місця людини в природі” [Царик, 2011: с. 3]. Такі справи! Не маючи цього на гадці, автори опинилися в полоні просвітительських ілюзій. Невже треба нагадувати, що свідомість людини формується насамперед під впливом суспільного ладу, його особливостей і суперечностей, а шкільне виховання (освіта) ефективне лише тоді, коли ідейний зміст навчання відповідає наявній суспільній практиці. Про останню, з цілком зрозумілої причини, автори воліють мовчати, хоча для негативних її оцінок у сучасній Україні є безліч підстав¹. Уважне прочитання підручників створює враження, ніби екологічна криза планети зовсім не пов’язана із панівним у суспільстві соціально-економічним ладом, натомість є неминучим супутником “індустріальної цивілізації”, розвитку продуктивних сил як таких. Під таким кутом зору “всі негаразди” пов’язані з природним перебігом подій, коли немає прямих винуватців екологічної катастрофи (а якщо і є, то винне геть усе людство). Така позиція добре виразняється принаймні в таких словах: “Захарашеність і деградація природних ландшафтів суттєво погіршили якість природних умов життєдіяльності людей, що простежується у зростанні рівня захворюваності. Збудниками більшості хвороб є нечистоти і геохімічні аномалії — продукти техногенези. Наявність гострих суперечностей у результаті тривалих протистоянь з природою породила дефіцит “чистої” природи, що нині змушує людей замислитися над майбутнім, вести пошуки гармонійного і безконфліктного взаєморозвитку з природою” [Царик, 2010: с. 26]. Одне слово, у своїх екологічних бідах винуваті самі люди, які досі не встановили “гармонійного і безконфліктного взаєморозуміння з природою”. Але чи справді це так? Адже людина від людини різниться! І винні передусім ті, хто зацікавлений заради збільшення капіталу експлуатувати природу (разом з людьми, звісно), хто готовий як завгодно приносити її в жертву золотому тільцю, і не винні (або значною мірою менш винні) ті, хто заради самовиживання змушений за вказівкою “роботодавців” руйнувати природний світ. Такою є правда історії.

Час підбити підсумки викладеного. Адекватно до зміненого буття людини — і насамперед людини-трудівника — має змінитися і її свідомість: вона повинна стати ширше і глибше, щоби бачити справжні (соціально-класові) причини глобальної кризи, інакше настане неминуча низка неадекватних реакцій на нові реалії без правильного осмислення їх, що спричиниться до фатальних для долі людства наслідків. Широке і глибоке осмислення системних за своїм характером подій, хоч би якими елементарними вони попервах здавалися, і означає вельми необхідне зараз стратегічне мислення.

¹ Чи не з цієї причини автори переходять на невиразну скоромовку тоді, коли мова заходить про перетворення території України на смітник: “Робилися і робляться спроби використовувати для складування і переробки відходів територію України, зокрема зону відчуження навколо Чорнобильської АЕС, відпрацьовані шахтні виробітки, кар’єри тощо” [Царик, 2010: с. 86].

Джерела

Андрианов К.В. Человек — заложник природно-антропогенной системы / К.В. Андрианов, В.И. Марчик, В.Е. Андрианов // Информенергетика III-го тысячеліття: соціолого-енергетичний та медико-екологічний підходи : зб. наук. пр. ; вип. 2. — К. ; Кривий Ріг, 2003.

Бауман Зигмунд. Индивидуализированное общество / Бауман Зигмунд. — М. : Логос, 2005.

Беликов В.Б. Проблемы экологической дезадаптации и варианты их решения / В.Б. Беликов // Информенергетика III-го тысячеліття: соціолого-енергетичний та медико-екологічний підходи : зб. наук. пр. ; вип. 2. — К. ; Кривий Ріг, 2003.

Горовая А.И. Экологическая опасность шлаков мусоросжигающих заводов / А.И. Горовая, В.Н. Лепицкий, Е.А. Борисовская // Информенергетика III-го тысячеліття: соціолого-енергетичний та медико-екологічний підходи : зб. наук. пр. ; вип. 2. — К. ; Кривий Ріг, 2003.

Дворецкий А.И. Эколого-токсикологична характеристика сучасного стану Дніпровського водосховища / А.И. Дворецкий // Информенергетика III-го тысячеліття: соціолого-енергетичний та медико-екологічний підходи : зб. наук. пр. ; вип. 2. — К. ; Кривий Ріг, 2003.

Какое будущее ожидает человечество? : сб. докл. — Прага : Мир и социализм, 1964.

Кива В.А. Электромагнитный смог и человек / В.А. Кива // Информенергетика III-го тысячеліття: соціолого-енергетичний та медико-екологічний підходи : зб. наук. пр. ; вип. 2. — К. ; Кривий Ріг, 2003.

Маркс К. Маркс — Энгельсу. В Манчестер. Письмо от 25 марта 1868 г. / К. Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс. — М., 1967. — Т. 32.

Моисеев Н.Н. Пути к созиданию / Моисеев Н.Н. — М. : Республика, 1992.

Пригожин И. Порядок и хаос. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. — М. : Эдиториал, 2000.

Проходченко А.А. Клиническая экология в профилактике генетических катастроф / А.А. Проходченко, А.И. Горовая, А.Л. Коваленко // Информенергетика III-го тысячеліття: соціолого-енергетичний та медико-екологічний підходи : зб. наук. пр. ; вип. 2. — К. ; Кривий Ріг, 2003.

Современный словарь иностранных слов. — СПб., 1994.

Тоффлер Элвин. Третья волна / Тоффлер Элвин. — М. : Аст, 2004.

Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. — К., 2010.

Царик Л.П. Екологія. Профільний рівень : підруч. для 10 кл. навч. закл. / Л.П. Царик, П.Л. Царик, І.М. Вітенко. — К. : Генеза, 2010.

Царик Л.П. Екологія — 11. Рівень стандарту. Академічний рівень : підруч. для загал. навч. закл. / Л.П. Царик, П.Л. Царик, І.М. Вітенко. — К. : Генеза, 2011.